

" Paxta ishi " uydurmasi yoxud jafokash xalq tarixidan bir lavha

Doniyev Sardor

"O'zbekiston tarixi" yo'nalishi 1-kurs magistranti

XX asrning so'nggi choragiga kelganda o'zida butun boshli xalqlar va millatlarni birlashtirgan sobiq Ittifoq hududida iqtisodiy va ijtimoiy qiyinchiliklar yuzaga kela boshladi. Ittifoqqa kiruvchi davlatlar fuqorolari ongida mustaqillika bo'lgan intilish va harakat paydo bo'lib, o'sib bordi. Bu holat ayniqsa Boltiqbo'yi davlatlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Tabiiyki Ittifoq hukumati bunday intilish va harakatlarga toqat qila olmas edi va bor imkoniyatini ishga solib, zo'ravonlik bilan bo'lsa ham bu harakatlarni to'xtatishga kirishdi. Ittifoq rahbarlari fikricha, bu harakatlarni to'xtatish uchun butun boshli xalqni o'z domiga tortuvchi siyosat ishlab chiqilib, amaliyotga tadbqiq etish mo'ljallangandi. Aynan mana shu siyosat natijasida „paxta ishi“ , „o'zbek ishi“ degan uydirmalar paydo bo'ldi va o'zbek xalqiga nisbatan bu siyosat amalga oshirildi. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi. Nega aynan „o'zbek ishi“ , „latish ishi“ emas, „gruzin ishi“ yoki „arman ishi“ emas? Tarixchi tadqiqotchilar fikrlariga ko'ra, bu paytda Boltiqbo'yi davlatlarida huquqiy ong anchagina o'sganligi, shuningdek bu hududdagi davlatlar Ittifoq hududiga nisbatan kechroq kirganliklari va Yevropa davlatlari andozasidaliklari sababli, bu hududga nisbatan bunday siyosat yurgizishdan tiyildilar. Kavkaz hududlarida esa bu siyosat natijasida qurolli qo'zg'alon kelib chiqishi mumkin edi. Aynan shularni inobatga olgan holda Ittifoq hukumati O'rta Osiyo hududini tanladiki, bu hududda yashovchi xalqlardan nisbatan ko'prog'i, ya'ni o'zbek xalqi bu siyosatni yuritishga ular uchun har tomonlama ma'qul kelardi. Shu siyosat bilan ular butun Ittifoq davlatlaridagi noroziliklarni to'xtatmoqchi bo'ldilar.

O'zbekiston SSR mamlakatning asosan xomashyo yetishtirib beradigan mintaqasi hisoblangani sababli respublika qishloq xo'jaligi rivoji boshqa ittifoqdosh respublikalarga nisbatan ancha og'ir, ziddiyatli jarayonlar ta'sirida qoldi. O'ta markazlashtirilgan boshqaruv, „umumxalq manfaatlarini“ ro'kach qilib olib borilgan siyosat O'zbekiston SSR qishloq xo'jaligini, shu sohada band bo'lgan

aholining ijtimoiy, iqtisodiy ahvolini ham nihoyatda og'irlashtirib yubordi. O'rta Osiyo, ayniqsa O'zbekiston qishloq xo'jaligining "Paxta" xomashyo kompleksi atrofida rivojlantirishi XX asrning 80- yillarda o'z salbiy ta'sirini ko'rsata boshlagan edi. Yillar davomida partiyaning paxta hosildorligini oshirish uchun ketma – ket berib kelgan besh yillik rejalari yerlarning chala o'zlashtirib, belgilangan vaqtda "topshirishga", yerning meliorativ holatini buzilishiga, ketma - ket bir xil ekinlar ekib, katta miqdordagi sarf - harajat qilinishiga sabab bo'la boshladi. Biroq, bu sarf – harajatlarda o'zini oqlamas, markaz esa besh yillik paxta planini bajarishni qat'iy turib talab qilar edi. Natijada olinadigan real daromad to'liq bo'lmas, buyruqbozlik, qattiq nazorat, tazyiq o'tkazish kuchayib borar, kamomad, o'g'rilik, ichki nazorat va hisob - kitobning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi ortib borar edi. Bu holatlar butun mamlakatda qo'shib yozish degan illatlarni kuchaytirib yubordi. X.Yunusovning ilmiy tadqiqot ishida ta'kidlanishicha, SSSR FA olimlari o'tkazgan hisob - kitoblarga ko'ra, qo'shib yozishlar butun mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotning 3 foiziga teng bo'lgan. Xomashyo yetkazish sohalarida esa, qo'shib yozishlar 5 foizdan 25 foizgacha bo'lgan. Mamlakat iqtisodiyotidagi holatlar boshqa ittifoqdosh respublikalarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan, 1977- yilda Belorussiya SSRda qo'shib yozishga yo'l qo'yilganligi uchun 1075 kishi jinoiy javobgarlikka tortilgan. Tojikiston SSRning Leninobod viloyatidagi qurilish tashkilotlarida 1983 - 1984 yillarda 700 ming rubllik qo'shib yozishga yo'l qo'yilganligi aniqlangan.¹ Ozarbayjon SSRda esa 1983- yilning o'zida 667 sanoat korxonasi va qurilish tashkilotlarida qo'shib yozishga yo'l qo'yilgan. Moldaviyada esa qo'shib yozishlar nihoyatda avj olgan bo'lsa-da, kishilar tobora ko'proq mansab kursilarini egallab borganlar. O'zbekiston mamlakatning asosiy paxta xom ashyosi bilan ta'minlovchi mintaqasi bo'lganligi sababli qo'shib yozishlar illati "rivojlangan" joy O'zbekiston deb qaraldi va qo'shib yozishlarga qarshi mamlakat miqyosida katta harakatlar boshlanib, O'zbekiston birinchi nishonga olingan respublikalardan bo'lib qoldi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, darhaqiqat xalq

¹ Qarang: Yunusova X. XX asrning 80-yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va ma'naviy hayot. Tarix fan. Dok. ilm. dar. olish uchun yozilgan diss... – Toshkent, 2009. – B. 197-198.

xo‘jaligidagi qo‘shib yozishlar O‘zbekistonda mavjud bo‘lib, aksariyat hollarda kolxoz va sovxozlarning mansabdor shaxslari tomonidan qo‘shib yozishlar paxta tozalash korxonalarining tayyorlov tashkilotlariga tayyorlanmagan va topshirilmagan paxtani topshirildi deb tovarsiz fakturalarni tuzish yo‘li bilan amalga oshirilgan. Bunday qo‘shib yozishlarga kolxoz va sovxozning brigadasida, bo‘limida tuzilgan, ichki xo‘jalik hisobga olish ma’lumotlari, so‘ngra zavod paxta punktining tovarsiz yozilgan, bir tomondan – kolxoz va sovxoz tomonidan, ikkinchi tomondan – paxta tozalash sanoati korxonasi tomonidan rejaning bajarilganligi to‘g‘risidagi davlat hisoboti ko‘rsatilgan ma’lumotlarni balanslashtirgan tovarsiz kvitansiyalar asos qilib olingandi. Zavod direktori va buxgalteri ushbu ma’lumotlardan rejani bajarishgani to‘g‘risidagi hisobot ma’lumotlarini oshirish uchun foydalanishgan va ularni respublika paxta tozalash sanoati vazirligiga hamda statistika boshqarmasiga topshirganlar ².

O‘zbekiston janubidagi Qashqadaryo viloyati sanoatining asosiy yo‘nalishlari ham paxtachilikka ixtisoslashgan bo‘lib, paxtani qayta ishlash Qashqadaryoda 51 foizga teng bo‘lgan³.

“Paxta ishi”, “qo‘shib yozishlar” masalasi ham aslida 1983-yilda boshlangan. O‘z Kompartiya MQsining XVI Plenumi va unda Inomjon Usmonxo‘jayevning Markazdan O‘zbekistonga kadrlar bilan “yordam berish”ni so‘rab qilgan murojatidan so‘ng bu ish avj oldi. O‘zbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bular – Anishchev, Ogarok, Klepikov, Satin, Nesterenko, Buturlin, O.Gaydanov, E.Didarenko, Lyubimov, Kalinichenko, Korolyov, Maydanyuk, Mavrin, Litvinenko, Ivanov, Galkin, Kartashyan va boshqalardir. “Paxta ishi” bo‘yicha juda ko‘p guruhlar tashkil qilindi. Mahalliy xalqning “arakter va psixologiyasi”ni yaxshi bilgan jallodlar bu guruhlariga tub yerlik prokuror va tergovchilarni bosh qilib, ularga “yaxshi konsultatsiya”lar berdilar va shu tariqa sopini o‘zidan chiqardilar. Yuqori saviyada “maslahat” olgan guruh a‘zolari amaliy ishga tushib ketdilar. Ular 70-80-

² Xakimov I. Qo‘shib yozish – jinoyat // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. – Toshkent, -№11, 1989. – B. 51.

³ O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – B. 530.

yillarda mamlakatda keng tus olgan qo'shib yozishlar bo'yicha jinoyatchilarni aniqlab berishlari kerak edi.

Haqiqatan ham shu yillarda paxta, chorva va boshqa sohalar bo'yicha qo'shib yozishlar davlat rejalarini sun'iy ravishda bajarish usuli bo'libgina qolmay, millionlab so'm davlat mablag'larini suiste'mol qilish va talon-taroj etishning sinalgan usuli edi. Poraxo'rlik avjiga mingandi. Bunday qo'shib yozishlar, poraxo'rliklarning asosiy ilhomchisi va tashkilotchisi Moskvaning o'zi bo'lib, respublika, viloyat, tuman rahbarlari, davlat xo'jaligi direktorlari, jamoa xo'jaligi raislari, paxta tayyorlash korxonalari va paxta tozalash zavodlari rahbarlari bu ish bilan bog'liq edilar.

O'zbekiston janubida shu jumladan, Qarshi cho'li, Surxon - Sherobod cho'llarini o'zlashtirib, Respublikaning janubida joylashgan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridan XX asrning 80 - yillariga kelib, o'rtacha 1 million tonna paxta yetishtirish vazifasini kun tartibiga qo'ydi. Gektaridan olinishi lozim bo'lgan hosildorlik yildan - yilga ortib borib, uni bajarishning iloji bo'lmagandan keyin, qo'shib yozish degan bir illat paydo bo'ldi. Markaz o'ylab topgan „paxta ishi“, „o'zbeklar ishi“ siyosatining asorati XX asrning 80-yillaridan boshlab Qashqadaryoda yaqqol ko'zga tashlandi. Birgina 1981-83 yillarda Qashqadaryoda halol mehnat qilib obro' topgan mashhur kolxoz raislari,sovxoz direktorlaridan,viloyat rahbarlari 36 kishi ishdan bo'shatilib, ma'muriy yo'l bilan jazolandi⁴. Ular orasida shahrisabzlik mashhur raislar A.Turopov, Qurbonov, sovxoz direktori N.Sharopov, Kasbi rayon xalq kontroli qo'mitasinig raisi Ziyod Arabov, O'zbekiston KP Bahoriston tuman qo'mitasining ikkinchi kotibi R.Suyarov, Qarshi tuman paxta tozalash zavodi direktori Tohirovlar bor edi⁵.. Mamlakatda yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy sohadagi inqiroziy holatlar, avvalo, sovet hukumatining ma'muriy-buyruqbozlik siyosati natijasi ekanligini tergov guruhi mutlaq anglab yetmas edi. Shahrisabz tuman partiya qo'mitasining birinchi kotibi X.Xoliqov S.Jo'rayev bilan birgalikda 4.651.000 ming so'm pulni paxtaga

⁴ ЎзРПДА ҚВФ, 1-жамғарма, 28-рўйхат, 5-иш, 47-варақ.

⁵ Yunusova X.E. O'zbekistonda sovet davlatining milliy siyosati va uning oqibatlari. - Toshkent: Zar qalam, 2005.

qo'shib yozish hisobiga pora sifatida olganliklarida ayblanganlar. Aslida, bu miqdordagi pulning 3.100.000 so'mi Serpuxovo, Kutaisi, Boku, Orexovo-Zuevo va boshqa shaharlardagi to'qimachilik korxonalariga qabul qilinmagan xomashyo uchun pora sifatida berilgan edi.

Shahrisabzdagi Engels nomli kolxoz raisi Suvonovning so'roq vaqtida bergan ko'rsatmalarida bunday deyiladi; "Bizning kolxozimiz 1983-yil noyabr oylari boshida paxta tayyorlash rejasini bajardi. O'sha vaqtdagi obkomning ikkinchi kotibi Golovachev tumanimizda vakil edi. U menga paxtani qo'shib yozishni taklif etdi. Men unga kolxoz yillik rejani bajarganini, dalada esa paxta qolmaganini aytdim. Shundan keyin 8-9 kun davomida Golovachevning ko'ziga ko'rinmay yurdim. u baribir meni topib uyatli so'zlar bilan haqorat qildi. Ikki marta urdi. Men paxtaga qo'shib yozishga majbur bo'ldim, paxta zavodi klassifikatoriga 180.000 ming so'm pul berdim". Ko'rinib turibdiki bularning barchasi mahalliy aholi xohishlariga mutlaqo zid ravishda, qo'pol suratda markaz topshirig'i bilan amalga oshirilgan.

Xulosa qilib aytganda, XX asr 80 – yillari boshlarida Ittifoq miqyosida boshlangan ijtimoiy – siyosiy muammolar, uning chekka hududlari – O'zbekiston viloyatlarini ham chetlab o'tmadi. Markazning bu muammolarni mahalliy boshqaruv idoralarining mas'uliyatsizligi va boshqa sun'iy ayblovlar evaziga haspo'shlash yo'lidan borishi hamda turl vositalar yordamida respublikada jinoiy ishlarni boshlab yuborishi oqibatida mahalliy aholi va kadrlar qiynoqlarga duchor bo'ldi, ularning haq – huquqi poy – mol etildi.